

УДК 37.013(09)

О.В. НЕВМЕРЖИЦЬКА,
*доктор педагогічних наук, доцент,
професор кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*

ІДЕОЛОГІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ АКсіОЛОГіЧНИХ ІДЕЙ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ XIX – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТ.

Статтю присвячено аналізу впливу на розвиток аксіологічних ідей у вітчизняному освітньому просторі ідеології. Констатовано, що впродовж XIX – першої третини XX ст. на вітчизняне шкільництво справляла вплив ідеологія консерватизму, лібералізму, соціалізму та націоналізму. Подано характеристику їхніх основних ознак у сфері освіти в контексті соціального замовлення держав, до складу яких в означений період входили етнічні українські території.

Ключові слова: ідеологія, аксіологічні ідеї, вітчизняний освітній простір.

Постановка проблеми. Базові цінності людства постійно зазнають змін та модифікацій. З їх трансформацією змінюються й історичні епохи, і типи панівної ідеології у тому чи іншому суспільстві. Цей процес відбувається за певним алгоритмом: нова базова цінність викликає появу відповідних ціннісних орієнтацій, позначених домінуванням певної ідеології, яку сприймає відповідний етнос (або одна з його верств), а останнє зумовлює панування відповідної соціальної сфери, яка, у свою чергу, відповідає певній сфері людської психології [3, с. 44–45].

Тому не викликає сумніву, що ідеологія органічно вплітається у систему цінностей, а отже, впливає на зміст освіти і виховання, його засоби, методи, форми, характер відносин педагогів та учнів тощо. Від неї залежать освітня політика, мета, стандарти освіти; закріплення у школярів певних поглядів і цінностей; надання певної інформації та формування необхідних умінь за допомогою змісту освіти [5, с. 155].

Аналіз останніх досліджень. Аналіз наукових джерел засвідчив, що проблемі цінностей у галузі освіти приділялася значна увага. Розробкою наукових основ аксіологічної проблематики займалися філософи, психологи, соціологи (Б. Анан'єв, Є. Бистрицький, А. Гусейнов, О. Дробницький, О. Здравомислов, М. Каган, М. Рокіч, В. Сержантов, В. Тугаринов, В. Шинкарук та ін.). Не залишалася ця проблема й поза увагою педагогів. Зокрема, окремі аспекти проблеми цінностей відображені у педагогічній спадщині Ф. Дістервега, Я.А. Коменського, Й.-Г. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, В. Сухомлинського, К. Ушинського та ін.

Вагомим внеском в історію української педагогіки є аналіз ціннісних засад вітчизняної освіти, зокрема праця І. Беґа, О. Вишневецького, С. Гончаренка, М. Євтуха, І. Зязюна, П. Ігнатенка, К. Корсака, В. Кременя, В. Огнев'юка, В. Скотного, О. Сухомлинської, Т. Сущенко, А. Ярошенко та ін.

Вплив ідеології на освітні цінності став предметом досліджень Дж. Гутека, А. Зварича, Г. Щокіна та ін. Зокрема Дж. Гутек переконаний, що ідеологія справляє вплив на освіту, насамперед впливаючи на формування засад освітньої політики, а також через зміст освіти [5, с. 155]. Важливим, на нашу думку, напрямом наукових пошуків є простеження впливу ідеології на розвиток аксіологічних ідей у вітчизняному освітньому просторі в історичній ретроспективі.

Формулювання мети. Мета статті полягає у характеристиці впливу ідеологічних чинників на становлення і розвиток аксіологічних ідей у вітчизняному освітньому просторі XIX – першої третини XX ст.

Виклад основного матеріалу. Існують різні погляди на визначення поняття «ідеологія». Зокрема у науковій літературі його трактують як:

1) науку про продукти людського мислення, зокрема про те, як з'являється думка, як вона опредмечується, яким чином перетворюється на стійку систему поглядів, уявлень конкретного суспільства, а також яке місце займають ідеї у людських діях. Власне, це першопочатковий погляд на ідеологію як науку про ідеї. Саме таку назву вона отримала у філософії;

2) систематизований збір поглядів, який теоретично виражає інтереси окресленої суспільної групи, класу чи стану; до складу ідеології входять філософські, педагогічні, правничі, економічні, політичні, етичні, естетичні, а також релігійні концепції, які визначають дії та погляди людей;

3) абсолютизування якоїсь ідеї чи цінності, яка має бути «єдиним способом» розв'язання певних людських проблем [4, с. 115–116].

Р. Зварич окреслює основні завдання ідеології, вважаючи, що вона «повинна подавати чітку структуру пізнання чи радше формулу ідей, якою людина спостерігає та інтерпретує власний світ та тим самим збагачується духово. Ідеологія служить свого рода лопую; дивлячись через ню, людина є спроможна унапрямувати свій життєвий шлях і може поставити увесь комплекс світових вартостей у правильному, ясному фокусі. Ідеологія це мабуть решето в якому замішані всі первісні течії людського думання, а лише вибрані переходять і є засвоєні в душі людини». У суспільному житті ідеологія відіграє визначальну роль. «Сила всякого суспільства полягає в його спроможності витворити в собі динамічну атмосферу ідеологічної послідовності та зв'язаності, з яких твориться палке почуття спільного стремління до вершин, до спільної мети. Ця зв'язаність менше полягає на «інтересах», а більше на віковичних, століттями розроблених духових вартостях... Кожна ідеологія, яка представляється всеохоплюючою, повинна в собі подавати інтерпретацію минулого, пояснення сучасного, та візію будучого світу» [2, с. 25–26].

У функціонуванні ідеологій виділяють принаймні три фази: 1) нав'язування певної системи переконань, в основі якої лежить міф чи історична правда; 2) інтерпретація цього минулого задля використання окремих її аспектів у теперішньому у вигляді певної стратегії – плану дій, що покликані спричинити зміни у майбутньому; 3) дії, що відповідають цьому планові та повинні принести бажані результати [5, с. 151].

Часто саме сім'я та освітні інституції є тими установами, які покликані ознайомлювати підрастаюче покоління з історичним минулим батьківщини, виховувати любов до неї, вводити їх до світу національних цінностей та прилучати до міфу, який певним чином трактує походження народу. Саме це дає змогу дітям відчувати себе одним цілим, виробити у собі почуття спільних цілей та зобов'язань. Школа засобами змісту освіти намагається формувати у дітей почуття національної ідентичності та лояльності до батьківщини. Вона виховує у школярів суспільні, політичні та економічні погляди, формує навички і звички, необхідні для функціонування у суспільстві. Власне, поглянувши на історію України, можемо чітко простежити, як формували в українських дітей лояльність до Російської чи Австро-Угорської імперії засобами шкільного навчання, зокрема через історію, російську, німецьку та польську мови, літературу тощо. Безумовно, русифікаторська політика царського уряду, а згодом радянського і сьогодні відбивається на формуванні національної ідентичності українця.

Наша державність, на думку О. Вишневецького, також має у своїй основі відповідну ідеологічну орієнтацію, яку вважає для себе обов'язковою кожен, хто добровільно прийняв українське громадянство. «Це ідеологія державності, що втілена в акті проголошення незалежності України та в нашій Конституції. Вона орієнтує громадянина на активну участь у державотворенні, державозахисті, у зміцненні міжнародного престижу України тощо. Значення такої ідеології у виховних системах європейських держав є дуже великою. Таке ж місце вона мусить посісти і у нашому вихованні, бо без неї неможливе патріотичне становлення нашої памолоді» [1, с. 207–208].

Як стверджує американський науковець Дж. Гутек, погляди особи, сформовані кризь призму ідеології, впливають не лише на її відносин з суспільною, політичною, економічною системами, але також на її відчуття власної ідентичності, на самооцінку. Те, як вона ставиться до цих систем, детермінує її ставлення до себе, своєї ролі, функцій, прагнень (запитів) і призначення. Ідеологія визначає різні особистісні ролі не лише в школі, але й у майбутньому суспільному, політичному і економічному (професійному) житті [5, с. 154].

Серед ідеологій, які здійснили вплив на розвиток педагогіки та процес виховання протягом XIX – першої третини XX ст., виділяють консерватизм, цінності якого стали підґрунтям теорій формальної та матеріальної освіти, лібералізм, який посприяв розвиткові реформаторських течій у педагогіці та зміні статусу вихованця, соціалізм, який поклав початок розвиткові комуністичної педагогіки, і, безумовно, в умовах бездержавної України – націоналізм, який став джерелом своєрідного напряму реформаторства – національного виховання.

Основними ознаками консерватизму у сфері освіти є передавання з покоління до покоління норм людського виховання, які становлять культурну вартість, через створену систему освітніх інституцій, тяглість традицій та досвіду, яку не можна переривати. Скарбницею людського знання визнається традиція, школа вважається скарбницею культурних цінностей тощо. На теренах Російської імперії протягом першої половини XIX ст. пріоритет надавався становості освіти, класицизму, поєднанню навчання з формуванням релігійності, реалізації російського національного виховання (особливо на нього зверталася увага на територіях, де проживали етнічні неросіяни). На західноукраїнських землях консервативна австрійська політика виявлялася аналогічно у становості освіти, її підпорядкованості церкві тощо. Метою виховання стало формування морального, віруючого громадянина, відданого цареві й імперії. Отже, аксіологічними ідеями, які лягли в основу змісту виховання, стали відданість монархії, релігійність, моральність, служіння державі та монарху тощо.

Завдяки урядуванню ліберальних партій постали системи загальної освіти, що базувалися на ідеях порядку, корисності, громадянських обов'язків, незалежності освіти від будь-яких впливів політичних партій чи організацій, церкви тощо, розвитку навичок учнівського самоврядування. З'явилися зміни й у виховному ідеалі, який передбачав виховання творчої, активної і самодіяльної особистості, вільної від зв'язку з традиціями, загальними засадами моральності чи релігії, які обмежують культурну творчість, її новизну й оригінальність.

Починаючи з 60-х рр. XIX ст., прослідковувалися певні зміни у ціннісних орієнтаціях Російської імперії, які переорієнтувалися з традиціоналізму на утилітаризм. Незважаючи на повільність у впровадженні до суспільного життя ліберальних змін, простежувалися певні зрушення в освіті: нівелювання становості, поширення жіночої освіти, започаткування автономності окремих навчальних закладів тощо, що дало змогу говорити про появу нових суспільних, а отже, й освітніх цінностей. Натомість виховний ідеал до кінця XIX ст. залишався консервативним і передбачав формування освіченої особистості, вихованої у душі віри, відданості престолу й вітчизні, поваги до сім'ї. Після революційних подій 1905 р. демократичні процеси в Російській імперії інтенсифікуються. У педагогічній пресі почали порушуватися питання виховання громадян нового типу на основі свободи. При цьому диференціювалася свобода виховання, навчання і викладання.

Хоча на західних теренах процеси лібералізації суспільного життя пов'язують з «весною народів», в освіті Галичини вони інтенсифікувалися у 60-х рр. XIX ст. та пов'язані із прийняттям конституції (1860) і отриманням Галичиною автономії. Проте перехід Галичини у 1867 р. на місцеве самоврядування (здебільшого польське) узалежнив освіту від ідеології польського державотворення. Виховним ідеалом стала характерна, боголюбива людина-патріот, з розвиненою волею, моральними переконаннями, почуттям власної гідності, прагненням до добротності. Серед важливих виховних цінностей цього періоду нами виокремлено любов до Бога і батьківщини, толерантність у ставленні до людей, дисциплінованість, ощадливість, точність у виконанні обіцянок тощо.

На формування освітніх цінностей значний вплив мали соціалістичні ідеї. Марксистські ідеї, будучи ідейними підвалинами суспільного ладу в СРСР, пройшли трансформацію від марксизму до марксизму-ленінізму, а відтак – до сталінського тоталітаризму. Кожному

з цих етапів було притаманне інше соціальне замовлення, а отже, й інші освітні та виховні цінності:

– у марксисті ідеалом виховання була особистість з матеріалістичним світоглядом, інтелектуально та фізично розвинена, здатна на практиці реалізувати революційні ідеї. Основними аксіологічними ідеями, які лягли в основу виховного процесу, були інтелектуальний розвиток, фізична досконалість, розвинена економічна свідомість тощо;

– ідеалом більшовицького виховання став полум'яний і непохитний революціонер з розвинутою класовою свідомістю, який керується у житті цінностями служіння ідеї, активності дії, віри у світле майбутнє, працелюбності, патріотизму, оптимізму тощо. Перші революційні реформи освіти торкнулися школи, сім'ї та церкви: офіційною доктриною став атеїзм, похитнулася міцність патріархальної родини – носія традиційних цінностей; реформована школа набула вигляду школи праці, пережитками минулого було визнано оцінки, екзамени, підручники, шкільні атестати, систематизоване вивчення основ наук;

– ідеалом радянського виховання періоду творення тоталітарної держави стала людина соціалістичної праці, віддана ідеям класової боротьби, освічений та кваліфікований громадянин, який у житті керується комуністичною мораллю, основним принципом якої був пріоритет інтересів соціалістичного суспільства, соціалістичної батьківщини. У цей період відбулися зміни в освіті, які стосувалися становлення авторитарної педагогіки, витіснення залишків вільного виховання, посилення партійного тиску на освіту, превалювання колективістського виховання над індивідуальним, уніфікації системи народної освіти та водночас всебічного соціального захисту дітей, забезпечення їх освітніми, медичними послугами тощо.

У першій половині XIX ст. була сформульована народницька парадигма, яка у центр уваги поставила народ, у другій половині XIX ст. виникло українофільство, пріоритетом якого було визначено культурно-мовну незалежність українського народу, а з 90-х рр. XIX ст. започатковано політичний етап українського національного відродження, пов'язаного із масовою боротьбою за суверенітет нації. У цей період вплив на формування освітніх ідеалів мала ідеологія націоналізму, яка в умовах бездержавності України виступала засобом збереження національної ідентичності. Аналіз праць прихильників націоналізму (Ю. Вассіяна, Д. Донцова, М. Міхновського та ін.) дав змогу виокремити кілька етапів, які різняться впливом цієї ідеології на формування виховних ідеалів:

– 90-ті рр. XIX ст. – 1917 рр. – етап поступової інтенсифікації розвитку українського руху на підросійських землях, що ознаменувався появою на Волині перших національних шкіл (1916–1917 р.), аксіологічне підґрунтя яких визначали рідна мова, звичаї, традиції, історія, мистецтво тощо;

– етап Визвольних змагань (1917–1919 рр.), який характеризується українізацією суспільного життя, націоналізацією, дискусіями стосовно політичного устрою України. Першочерговим постало завдання формування патріота Батьківщини, сильного, мужнього, відважного, вірного ідеалам національної боротьби, людини-творця, здатного тверезо дивитися у майбутнє і вірити у власні сили;

– етап розвитку націоналізму на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1919–1939 рр.) у відповідь на чужинські асиміляторські впливи, в який простежувалося намагання витворити ідеал українця-націоналіста, який любить свою вітчизну і здатен заради неї не лише творчо працювати, але й за потреби покласти життя. Серед аксіологічних ідей, які лягли в основу змісту виховання – національна ідея, жертвність, ідейність, карність, організованість та пошана до авторитетів, сильна воля і готовність до її здобування, витривалість, дисциплінованість та зорганізованість, почуття самостійності й самодіяльності, мужність, відповідальність, солідарність і єдність національної спільноти, пошана до чужої власності тощо. Зміст націоналістичного виховання включав національно-державницький, громадсько-моральний, суспільно-професійний, мілітарний та фізичний напрями.

Отже, панівна ідеологія впливає на освітні цінності. Цей вплив впродовж XIX – першої третини XX ст. був різним. Консерватизм привносив до змісту освіти релігійно-моральні цінності, заклик до збереження та сталості освітніх традицій, ідеї нерівності людей, а отже, становості освіти, підкорення авторитетам, лояльне ставлення до влади як до Богом даного уряду. Завдяки ліберальній ідеології відбулася переоцінка освітніх цінностей, що за-

безпечило побудову навчально-виховного процесу на засадах ідей свободи, вільного розвитку його суб'єктів, рівноправності у здобутті освіти незалежно від походження, майнового стану чи статі, демократизації і гуманізації шкільного життя та управління навчально-виховними закладами тощо. Соціалізм великою мірою ідеологізував освітні цінності, поставивши їх у залежність від потреб соціалістичного суспільства. Ідеологія націоналізму забезпечила розвиток національних цінностей (національна ідея, рідна мова, любов до рідного краю, його культури, звичаїв, традицій, готовність до боротьби за волю України тощо), які послужили засобом збереження національного духу, поширення прагнень до здобуття політичної, соціальної, культурної незалежності.

Список використаних джерел

1. Вишневський О.І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: посібник [для студентів вищих навчальних закладів] / О.І. Вишневський. – Дрогобич: Коло, 2003. – 528 с.
2. Зварич Р. Чому ідеологія? / Р. Зварич // Авангард. – Р. XXXI. – Ч. 1 (132). – С. 24–27.
3. Щокін Г. Український консерватизм як сутність національної ідеї / Г. Щокін. – К.: МАУП, 2005. – 64 с.
4. Encyklopedia filozofii wychowania / pod. red. S. Jedyńska i J. Kojkoła. – Bydgoszcz: Branta, 2009. – 359 s.
5. Gutek G.L. Filozoficzne i ideologiczne podstawy edukacji / G.L. Gutek. – Gdańsk: Gdańskie wydawnictwo psychologiczne, 2003. – 348 s.

References

1. Vyshnevskii, O.I. (2003). *Teoretychni osnovy suchasnoi ukrainskoi pedahohiky* [The theoretical foundation of modern Ukrainian education]. Drohobych, Kolo Publ., 528 p. (In Ukrainian).
2. Zvarych, R. *Chomu ideolohiia?* [Why ideology?]. *Avanhard* [Vanguard], vol. XXXI, part 1 (132). pp. 24–27 (In Ukrainian).
3. Shchokin, H. (2005). *Ukrainskii konservatizm yak sutnist natsionalnoi idei* [Ukrainian conservatism as the essence of the national idea]. Kyiv, MAUP, 64 p (In Ukrainian).
4. In Jedyńska, S. & Kojkoła, J. (Ed) (2009). *Encyklopedia filozofii wychowania*. Bydgoszcz, Branta, 359 p.
5. Gutek, G.L. (2003). *Filozoficzne i ideologiczne podstawy edukacji*. Gdańsk, Gdańskie wydawnictwo psychologiczne, 348 p.

Статья посвящена анализу влияния на развитие аксиологических идей в отечественном образовательном пространстве идеологии. Констатируется, что в течение XIX – первой трети XX вв. на отечественное образование влияла идеология консерватизма, либерализма, социализма и национализма. Дана характеристика их основных признаков в сфере образования в контексте социального заказа государств, в состав которых в указанный период входили этнические украинские территории.

Ключевые слова: идеология, аксиологические идеи, отечественное образовательное пространство.

The article is devoted to the analysis of the development of axiological ideas in the domestic educational space of ideology. It is noted that during the 19th – the first third of the 20th century domestic schooling was influenced by the ideology of conservatism, liberalism, socialism and nationalism. The description of their main features in education is given in the context of social orders of the state that included ethnic Ukrainian territory in the indicated period.

Key words: ideology, axiological ideas, national educational space.

Одержано 25.10.2016.